

ԵՂԻԱ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆԻ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բ. Լ. ՉՈՒԳԱՍՋՅԱՆ

XVIII դարի առաջին քառորդում Իրանը տնտեսական ու քաղաքական ծանր ճգնաժամ էր ապրում. երկրի ֆեոդալական մասնատվածության ուժեղացման հետևանքով տնտեսությունը ծայրահեղ քայքայման էր հասել և սրվել էին միջցեղային հակամարտությունները՝ պատճառ դառնալով կենտրոնական իշխանության թուլացման և նրա ազդեցության ոլորտների սահմանափակման: Այս պայմաններում ուժեղացել էին նաև Իրանի գերիշխանության տակ հեծող ժողովուրդների ազատագրական նկրտումները. արևելքում ապստամբել էին աֆղանները, Միր Մահմուդը հաղթարշավով հասել ու գրավել էր պարսից մայրաքաղաք Սպահանը (1722 թ. հոկտեմբերի 22), հայերն ու վրացիները, ռուսական բանակների առաջխաղացումներից ոգևորված, պայքար էին ծավալել՝ ազատագրվելու իրանական ու թուրքական դարավոր լծից, քրդերը գրավել էին Արևմտյան Իրանի կարևորագույն մի քանի քաղաքները, իսկ արաբ ցեղերը գլուխ էին բարձրացրել հարավ-արևմտյան նահանգներում:

Իրանի համար «փոթորկահույզ այս ժամանակաշրջանում» (ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանի բնորոշումն է) իրենց կայսրության սահմանները ընդարձակելու նպատակով քաղաքական հակամարտության մեջ էին մտել Ռուսաստանն ու օսմանյան Թուրքիան: 1722—1723 թթ. ռուսական զորքերը արդեն գտնվում էին Գիլանում, իսկ թուրքերը 1723 թ. գարնանը մտել էին պարսկական տիրապետության սահմանները և հաստատվել Սալմաստում: Քաղաքական այս խառնակ վիճակում ռուսական առաջխաղացմանը խոչընդոտներ հարուցելու համար Իրանում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել նաև եվրոպական պետությունները:

Նախքան աֆղանների կողմից Սպահանի շրջապատում ու գրավումը պարսից միապետ Շահ Սուլթան Հուսեյնի որդին՝ Թահմասպը (Թահմասիբը), դուրս էր եկել մայրաքաղաքից և իր սահմանափակ բանակներով ապաստանել Ղազվին քաղաքում: Այստեղ նա, լսելով Սպահանի գրավման ու հոր զահրնկեցության լուրը, անմիջապես իրեն շահ է հայտարարում և ռազմական գործողություններ է ծավալում իրեն հետապնդող Միր Մահմուդը զորաբանակների դեմ: Աֆղանների հրամանատար Ամանուլլան Ղազվինի մոտ պարտություն է կրում և վերավոր վիճակում նահանջում է: Շահ Թահմասպը հաստատվում է Թավրիզում՝ հույս ունենալով վերախմբավորել երկրի բզկտված ուժերը և, իր դիրքերը ամրապնդելով, վերականգնել Սեֆյան հարստության տիրակալությունը ողջ Իրանի վրա: Իր նպատակները իրագործելու համար նա միաժամանակ աշխատում է դիվանագիտական միջոցառումներով կանխել Ռուսաստանի ու Թուրքիայի կողմից Իրանին սպառնացող վտանգը. Պետերբուրգ ուղարկված պարսից դեսպան Իսմայիլ բեկը 1723 թ. սեպտեմբերի 12-ին ռուսների հետ փոխադարձ օգնության պայմանագիր է կնքում, ըստ որի Ռուսաստանին են թողնվում Պետրոս Առաջինի կողմից արդեն գրավված Դաղստանը և Բաքվից մինչև Ռեշտ ընկած Մերձկասպյան ընդարձակ տարածքը, իսկ Ռուսաստանը իր հերթին խոստանում է Իրանին օգնել աֆղանների դեմ մղած պայքարում: Այդ նույն ժամանակ Թահմասպի մարդիկ բանակցություններ էին վարում նաև Կոստանդնուպոլսում: Թուրքերը, տեղեկանալով ռուս-պարսկական

¹ Mary Lucille Shay. The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as Revealed in Despatches of the Venetian Baili. Westport (Connecticut), 1978, p. 108.

դաշինքի մասին, վրդովվում են և, տարբեր ուղիներով ու միջոցներով խրատուսելով ապստամբ Միր Մահմուդին, դավեր են նյութում Թահմազի դեմ:

Մինչ Իսմայիլ բեկը Ռուսաստանում բանակցություններ էր վարում, Շահ Խահմազը ծրագրեր է մշակում օգտվել Ռուսաստանի ու Եվրոպական որոշ պետությունների Իրանում ունեցած հակադիր շահերից և վերջիններիս հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատել՝ հույս ունենալով, որ թերևս նրանք կարողանան ներազդել Ռուսաստանի վրա և կասեցնել նրա առաջխաղացումը Իրանում:

Այս ըրագրի իրագործման համար նպաստավոր նախադրյալներ էին շուրջ մեկ տարի առաջ՝ 1722 թ., եվրոպայից իր հոր՝ Շահ Սուլթան Հուսեյնի ստացած ուղերձները: Ինչպես վկայում է անգլիական Արևելահնդկական ընկերության Թավրիզի մասնաճյուղի կառավարչի տեղակալ Եղիա Մուշեղյան Կարնեցին, «չորս նամակ բերին պարսից թագաւորին՝ մուսի Շալիի պատրին ֆրանցիզո թագաւորէն, և մունսինօռ Բառնաբասն՝ Սպահանու եպիսկոպոսն, սուրբ փափէն, և կարմէլիթան պարոն Հիրինումոսն՝ իմփեռաթօռէն»², Շահ Սուլթան Հուսեյնը այդ ուղերձների պատասխանները պատրաստել և հանձնել էր Պառնաբասին (Բառնաբասին), բայց, ըստ երևույթին, աֆղանների արշաւանքների հետևանքով դրանք հասցեատերերին չէին ուղարկվել: Այս կապակցությամբ Եղիա Մուշեղյանը հետևյալն է գրում իր «Հուշամատյանում».

«Ճամի տեառն 1722, որ էյի ես ի քաղաքն Սպահան, յառաջ քան պաշարումն Իզդուանից (— աֆղանից), պարոնտէրն օտմենիբանց Պառնաբասն հրաւիրեցաւ ընթրիս պարսից թագաւոր Շահ Սուլթան Հուսեյնին: Հրամայեցաւ ինձ գնալ ընդ նմաչ, որ և գնացի: Անդ ընկալաւ երեք նամակք. պատասխան յիւր մատուցած նամակացն, որ էր մինն կայսերն, միւսն ֆռանցիզ թագաւորին, վերջինն փափին»³:

Շահ Թահմազը, քաջատեղյակ լինելով իր գահընկեց հոր դիվանագիտական այս ծրագրերին, որոշում է ինքն իրագործել դրանք. նա ուղերձներ է պատրաստում Հոռմեական սրբազան կայսրության կայսր Կառլոս VI-ին, Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XV-ին և Հոռմի պապին: Այս ուղերձները եվրոպա տանելու համար շահի հրամանով կազմվում է հատուկ դեսպանություն՝ Սեիդ Համզե բեկ անունով մի պարսիկի, Թավրիզի կապուցին հայրերից ազգությամբ լեհ պատրի Հովհաննես Մկրտչի և վերոհիշյալ Եղիա Մուշեղյանի ղեկավարությամբ:

Եղիա Մուշեղյանը, որ 1717 թ. հաստատվել էր Թավրիզում, իր ծավալած առևտրական գործունեության, Իրանում հաստատված եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչների և կաթոլիկ միաբանությունների մոտ ազատելու մոտ ունենալու, ինչպես նաև Եվրոպական մի քանի լեզուների իմացության շնորհիվ մեծ հեղինակություն էր վայելում տեղական պետական շրջանակներում և Շահ Թահմազի Թավրիզում հաստատվելուց հետո նրա մտերիմ լրարեկամն էր դարձել:

Որք Եղիային առաջարկվում է Եվրոպա մեկնող պարսկական դեսպանության անդամ դառնալ, նա անվարան համաձայնվում է, որովհետև, ինչպես գրում է իր «Հուշամատյանում», «ես ունէյի միշտ ի մտի գնալ Ֆրանկիստան և հասանիլ ի փափականացս իմ»⁴, Իսկ նրա «փափագը» դեռևս պատանեկան

² Եղիա Կարնեցու Դիվանը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները պրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամյանի. Երևան 1968, էջ 213 (այսուհետև՝ Դիվան): Տե՛ս նաև Եղիա Մուշեղյան Կարնեցի. Թուրքերեն-հայերեն բառարան, աշխատասիրությամբ Բ. Լ. Զուգասյանի. Երևան, 1986, էջ 9—18:

³ «Պատմութիւն իմն կարճատեւ ի վերայ անձկութեանց Եղիայիս Աստուածատուրեան Մուշեղանց, զորս կրեցի ի ազդէն Ֆրանկաց, մանաւանդ ի խաբբայ կրօնաւորացն նոցայ և ի սուր Լիպայրց և բարեկամ կոչեցելոց»։ Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռ. № 980, էջ 41ա (այսուհետև՝ Հուշամատյան):

⁴ Նույն տեղում, էջ 55բ:

տարիներին հղել է՝ գնալ Եվրոպա, բնակվել Քի մէջ ճշմարտութեան», ուսանել ռամենայն գիտութիւն», լեցվել ռամենայն շնորհիւ և ապրել «ապահով» ի վեր քան զամենայն»⁵:

Եվրոպա գործուղվող այս դեսպանութեան մասին շատ կարևոր վկայութիւններ են պահպանված Մոսկվայում՝ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութեան արխիվի Ռուսաստանի հարաբերութիւնները Հայաստանի հետ» ֆոնդի Նդիա Մուշեղյանի գործում, մասնավորաբար նամակներում, և Վիեննայի Միխիթարյան միաբանութեան մատենադարանում պահվող նրա անտիպ «Հուշամատյանում»: Մուշեղյանի «գործի» կարևորագույն փաստաթղթերից է նաև Կառլոս VI-ին Շահ Թահմազի հղած պարսկերեն ուղերձի պատճենը⁶, որ ցարդ գիտական շրջանառութեան մեջ չի հղել և մի նոր կողմով է լուսարանում ժամանակի Մերձավոր Արևելքում ծավալված քաղաքական բեկումները:

Ուղերձը գրված է պարսկական միջնադարյան դիվանագիտական գրագրութեանը բնորոշ վերամբարձ ու խրթին ոճով, երկդիմի արտահայտութիւններով, որտեղ Շահ Թահմազը մեծարանքի բազմապիսի ածականներով դիմելով Կառլոս VI-ին հայտնում է հետևյալը.

Իր թագավոր հոր բարեհաճ կարգադրութեամբ ինքը թագավորանիստ Սպահան քաղաքից մեկնել էր Ղազվին, որտեղ, համաձայն ավանդական օրենքների և երկրի բազմազգեցիկ իշխանավորների կամքի, ինքը գահ է բարձրացել: Ներկայումս հաստատվել է Ատրպատականում, որ ապահով վայր է, և որտեղ բավարար զորք կա իր հակառակորդներին ճնշելու համար: Ղազվինից մեկնելուց հետո տեղեկացել է, որ անհավատ Միր Մահմուդը մի մեծ զորաբանակ է ուղարկել Ամանուլլահի գլխավորութեամբ, որն աստուկ կամքով պարտվել է և վիրավոր վիճակում փախել, իսկ զորքը ցրի ու ցան է եղել: Ատրպատական հասնելուց հետո Թահմազին հայտնի է դարձել, որ աչ ու ձախ կողմերից բարեկամութիւնից խոսողները, առիթի են սպասում իրենց թաքուն թշնամութիւնը բացահայտելու: Ներկայումս, երբ ինքը ժառանգական գահի վրա է բարձրացել, ցանկանում է վերականգնել երկու թագավորութիւնների միջև եղած հին բարեկամութիւնը: Այդ նպատակով նախաձեռնութիւն է հանդես բերում և այս կողմերի (իմա՝ Իրանի) վիճակի մասին իր բարեկամին լրիվ տեղեկութիւններ հաղորդելու համար դեսպանութիւն է ուղարկում Սեիդ Համզե բեկի, կապուցին պատրի Յուհաննայի (Հովհաննեսի) և պալիոդի (Արևելահանգական ընկերութեան Թավրիզում նստող անգլիական ներկայացուցիչը) տեղակալ Յահյա Մուշեղյանի (Նդիա Մուշեղյանի) գլխավորութեամբ:

Շահ Թահմազը միաժամանակ հայտնում է, որ նորին վսեմութիւն Շահ Արասի ժամանակներից հաստատված կարգ ու կանոնը շարունակում է գործել և որ դա իր կողմից բանիմացորեն նկատի է առնված: Եվ քանի որ տեղյակ է իր բարեկամներին հակառակորդ հանդիսացողների տրամադրութիւններին, հետևաբար վաղեմի բարեկամութեան կարգի համաձայն պիտի ջանա նրանց դժվարութիւնները հաղթահարելու գործում օգտակար լինել և սիրո ու բարեկամութեան հիմքերը ամրապնդել:

Ուղերձի վերջում ասված է, թե՛ մեր նորին վսեմութիւն թագավոր հոր և դրախտարնակ Սեֆևի արքաների և արևաթագ արքայիդ արժանապատիվ գերդաստանի ու հայրերի միջև եղած բարեկամութեան կայուն հիմքերն ու կարգը պետք է նույն ձևով միշտ կայուն ու անսասան լինեն: Շահ Թահմազը Կառլոս VI-ին հավաստիացնում է, որ Իրանում հաստատված պատրիսների և ֆրանկների նկատմամբ նախկինում ցուցաբերված անհրաժեշտ ուղադրութիւնը կցուցադրվի և առաջիկայում:

1723 թ. նոյեմբերի սկզբներին, երբ ռուս-պարսկական դաշինքի կնքման լուրը դեռևս Շահ Թահմազին չէր հասել, Եվրոպա ուղևորվող այս պատվիրա-

⁵ Նույն տեղում, էջ 7ա:

⁶ Историко-дипломатическое управление МИД СССР. Архив внешней политики России (АВПР), ф. Сношения России с Арменией, 1724 г., «В», д. 15, л. 5.

կույթյունը՝ 14 հալ և 5 պարսիկ պաշտոնյաներով, մեկնում է Թավրիզից և Ատրպատականի Արդաբիլ ու Կասկար քաղաքների վրայով նոյեմբերի 25-ին կամ 26-ին հասնում է Մեշտ⁷։

Ատրպատականի բոլոր բնակավայրերից անցնելու ժամանակ դեսպանությանը պետական արտանավայել ընդունելություն և օգնություն է ցույց տրվում։ Պատվիրակությունը Ռեշտ է հասնում այն ժամանակ, երբ ձմեռվա պատճառով նավագնացությունը դադարել էր։ Ինչպես տեղեկանում ենք Եղիա Մուշեղյանի կողմից Շահ Բահմադի մոնղի ալ-մամալեք (պետական քարտուղար) Ալի Նադիրին գրած նամակներից, Եղիան և իր ուղեկիցները մի քանի ամիս ստիպված մնում են Ռեշտում։ Այս ընթացքում Մուշեղյանը մտերմիկ հարաբերություններ է հաստատում տեղի պարսիկ բարձրաստիճան պաշտոնյաների, ինչպես և ռուսական էքսպեդիցիոն բանակի Ռեշտի կայազորի հրամանատարության հետ։

Բահմադի ուղերձում պատվիրակության պաշտոնական ղեկավարների թվում Եղիա Մուշեղյանի անունը երրորդ տեղում է, բայց իրականում ղեկավարը նա է լինում։ Այդ մասին Մուշեղյանը քանիցս նշել է իր «Հուշամատյանում»⁸։ Երբ ասացություն է ուղեորության ժամանակ տարբեր քաղաքներից պատվիրակության անունով պարսից արքունիքին և Ատրպատականի տարբեր դավառապետներին ու քաղաքապետներին նրա հղած նամակներով, որոնց մեջ պարսիկ պատվիրակ Սեիդ Համզե բնկի անունը ոչ մի անգամ չի հիշատակվում։ Ինչ վերաբերում է պատվիրակության մյուս ղեկավար պատրի Հովհաննեսին, որի անունը ուղերձում երկրորդ տեղում է, Մուշեղյանը գտել է, որ «ես զնա ասն օթ արարի շահին և մեծարեցի զնա առաջի նախարարացն»⁹, իսկ նրա անունը ուղերձում իր անունից առաջ է դրել տվել, որովհետև, նախ, նա «կարդալոր» (հոգեդրական) էր և պետք էր նրան հարգել և, ապա, մտավախություն է ունեցել, որ պատրիկ կարող է վիրավորվել, հատկապես որ նման առիթ էղել էր դրանից առաջ։ Այս վերջին դեպքի մասին Եղիան գրել է. «Տեսաւ, որ իմ անունն առաջ էր դրած, խռովեցաւ յինչն և տրտմեցաւ յոյժ»⁹։

Շահ Բահմադի պետական քարտուղար Միրզա Ալի Նադիրին և այլ պաշտոնական անձանց հաջեազրված Եղիայի նամակները հաստատում են, որ պատվիրակության հետ կապված բոլոր խնդիրներով՝ սկսած նրա կազմի նշանակումից, ճամփորդության երթուղու որոշումից, դրամական հաշիվներից մինչև պարսկական ու ռուսական պետական մարմինների հետ ունեցած պաշտոնական հանդիպումներն ու բանակցությունները, անմիջականորեն զբաղվել է Եղիա Մուշեղյանը։

Նախքան պատվիրակության մեկնումը, պարսկական արքունիքում քրտնարկան առարկա է եղել նրա երթուղու հարցը. առաջարկներ են եղել, որ դեսպանությունը Եվրոպա ուղևորվի Թուրքիայի վրայով, սակայն Մուշեղյանը գերադասել է Ռուսաստանի ուղին, պատճառաբանելով, որ Թուրքիայի ճանապարհները վտանգավոր են ու անապահով, բայց իրականում նա նպատակ է ունեցել Ռուսաստանում հանդիպել Պետրոս Առաջինին և նրան ներկայացնել հայ ժողովրդի ազատագրման իր ծրագիրը¹⁰։ Բայց թե Եղիան ինչ ծրագրեր ուներ՝ առայժմ հայտնի չէ։

Ռուսաստանի վրայով պատվիրակության ճանապարհորդությունը դեպի Եվրոպա ապահովելու համար 1723 թ. հուլիսի 27-ին (նոր տոմարով) Եղիան Թավրիզից մի նամակ է հղում Ռեշտ՝ ռուսական բանակում ծառայող ֆրանսիացի սպա Ժան Լուի Տալանսոնին և խնդրում Աստրախան գնացող մի նավ ապահովել և օգնել ռուսական հրամանատարությունից «ճամփու գիր» (արտոնագիր) ստանալու¹¹։ Տալանսոնի պատասխանը չի հասնում։ օգոստոսի

7 Դեկտեմբեր, էջ 225, 272—273, 284—285։

8 Հուշամատյան, էջ 83ա։

9 Նույն տեղում, էջ 24բ։

10 Նույն տեղում, էջ 226ա—226բ և 44ա—45բ։

11 Դեկտեմբեր, էջ 213։

12-ի իր նամակով նա հայտնում է, որ եղել է ռուսական զորահրամանատարի մոտ, որը խոստացել է նաև տալ նաև «ճամփու գիր»¹²:

Թավրիզի կապուցիներին ևս ինքնաշարժությամբ, որ Եղիայի խոստովանահայրն էր, տեղեկանալով պատվիրակության առաքելությանը. հատկապես Եղիայի նպատակներին, առերևույթ չի առարկում նրան, բայց անբարյաղակամ խորհուրդներով և այլևայլ սադրանքներով աշխատում է խափանել պատվիրակության ուղևորությունը: Հետագայում, ինչպես կտեսնենք, Բեռնարդոսը հասնում է իր նպատակին: Այդ մասին Մուշեղյանը մանրամասն գրել է իր «Հուլիսամատույանում»:

Պատվիրակությունը, Ռեշտ հասնելուց հետո. 1723 թ. դեկտեմբերից սկսած, հանդիպումներ է ունենում ռուսների հետ, որոնք հետաքրքրվում են նրա առաքելության նպատակներով: Տեղեկանալով, որ ուղեւորներ են տարվում եվրոպական պետությունների դեկավարներին, ռուս պաշտոնյաները խորհուրդ են տալիս պարսից արքունիքից նման մի ուղեւոր ստանալ նաև Պետրոս Առաջինի անունով¹³: 1725 թ. փետրվարի 8-ին Մուշեղյանը ռուսական հրամանատարության այդ պահանջի մասին գրում է Ալի Նադիրին, հույս հայտնելով, որ այդ դեպքում իրենք հանգիստ կանցնեն Ռուսաստանի վրայով¹⁴:

Պատվիրակության հապաղումը Ռեշտում Եղիա Մուշեղյանի համար մտահոգությունների նոր դուռ է բացում, որովհետև չնախատեսված ծախսեր են առաջանում: Ստիպված նա Ռեշտից մի քանի անգամ դիմում է Ալի Նադիրին և խնդրում դրամ ուղարկել, քանի որ թալս ճանապարհն օսմանելույ պէս չէ, որ թաքուն գնամք. պիտի աշխարհ (բացահայտ) գնալ և այնպէս անել, որ արժանի լինի թագաւորի անուան», միաժամանակ ռուսների հետ հարաբերության մեջ մտնելու համար «քալամաշի» (թարգմանիչ) էր պետք, որը նույնպես լրացուցիչ ծախսերի հետ էր կապված¹⁵:

Եղիայի սուրհանդակները մի քանի ամիս շարունակ երթևեկում են Ռեշտի և Շահ Թահմազի բանակատեղիի միջև: Ըստ երևույթին շահը շատ էր շտապում, որպեսզի իր դեսպանները օր առաջ հասնեն Եվրոպա և իր ուղեւորները տեղ հասցնեն, ուստի իր պետական քարտուղար Միրզա Ալի Նադիրի միջոցով Եղիային խիստ կարգադրություն է անում դեսպանության ուղևորությունը արագացնել. Ալի Նադիրն գրում է Եղիային, որ նախ պետք է թագավորի հրամանը կատարել և ապա դրամ պահանջել, միաժամանակ կտրուկ ավելացնում է՝ այսուհետև «փուլ բաների» համար սուրհանդակներ չուղարկել¹⁶: Սա այն դեպքում, երբ Եղիան նախքան Թավրիզից մեկնելը իր կանխիկ ունեցվածքը՝ 432 թուման¹⁷, ժամանակավորապես (մինչև իր վերադարձը) պահ էր տվել պարսից գանձատանը¹⁸:

Ռեշտում գտնվելու մի քանի ամիսների ընթացքում Եղիա Մուշեղյանը իր զործունեությամբ աշխատում է նպաստել ռուս-պարսկական հարաբերությունների բարելավմանը, ըստ երևույթին իր հավատարմությունը ռուսներին ցույց տալու և քաղաքական հեղինակություն շահելու համար: Այսպես՝ Կասկար բնակավայրից նոյեմբերի 22-ին վերահիշյալ ֆրանսիացի սպա Տալանսոնին գրած նամակում նա հայտնում է. «Որովհետև հասանք Աստուա, անդ գտինք մին ծառա [ռուսաց] թագաւորին, որ ըմբռնեալ էին Կասկար, անունն Կոստանդին, Տետորի որդի, սիպիրցի, Սիլանու գնտիցն, և մեզ հետ բերում ենք»¹⁹:

¹² Նույն տեղում, էջ 218:

¹³ Նույն տեղում, էջ 239:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 281:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 238:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 283:

¹⁷ Մեկ թումանը այդ ժամանակ 1000 կոպեկ էր (տե՛ս Գանձ չափոյ, կշռոյ, թոյ և դրո՛ւմից բոլոր աշխարհի. Ամստերդամ, 1699, էջ 27), որ անում է 432 ոսկի ուղբի:

¹⁸ Հուլիսամատույան, էջ 85ր:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 225:

1723 թ. Կասպիականի ափերին, Կասկարի մոտ, նավաբեկության էր ենթարկվել ռուսական առևտրական մի նավ, որի մարդկանց բռնել և ունեցվածքը լուլանել էին տեղի բնակիչները: Նդիան, որպես պետական նշանակավոր ներկայացուցիչ, ռուսական հրամանատարության թեղադրանքով նամակներ է ուղարկում տեղի կառավարիչներին՝ պահանջելով անհապաղ գտնել 1412 թուման արժողությամբ ապրանքները, վերադարձնել դրանք իրենց վաճառական տերերին և պատժել մեղավորներին: Այս կապակցությամբ նա մի նամակ էլ գրում է (1724 հունվարի 11) Շահ Թահմազի վարչապետ էնտիմադովա Աբդուլ Գարիմին և հայտնում, որ «Հիմիկս ուռուսի սարտարն էն ապրանքն ուղում է և շատ նեղացել է... Հրամայէք, որ այս նախա ապրանքն տան»²⁰: Այս հոդի վրա, ինչպես Կասկարից հայտնում է Իսմայել բեկը, տեղի կառավարիչ Միրադիդ Սուլթանը հեռացվում է պաշտոնից, և իրեն էլ խիստ կարգադրություն է արվում, որ «չը լինի թէ մին բան անեմ, որ բարեկամութիւնն աւիրի»²¹:

Ռուս-պարսկաեան հարաբերությունները բարելավվելու իր դերին Նդիան մեկ անգամ ևս անդրադարձել է շուրջ քսան տարի հետո՝ «Հուշամատյանում» գրելով. «Սն որ գնացի Կիլան (1723), զօրավարն (իմա՝ պարսից հրամանատար Սուսուաֆա խանը—Բ. Չ.) նստէր և Աստառայ և իւր փոխանորդն ի Կասկար, նոր փարատել էր պատերազմն ի քաղաքէն Հոաշտայ, յորում նստէր զօրաւարն ռուսաաց Լեաշովն: Սն որ գնացի, հաստատեցի ի միջի նոցայ խաղաղութիւն: Որքան որ ես Կիլան մնացի՝ խաղաղութիւն երթեկութիւն էր ի միջի նոցա: Ղկնի փոխելոյն իմ անտի և գնալոյն ի Հաշթարխան, ապա թէ դարձեալ շփոթին»²²:

Ի վերջո դեսպանությունը 1724 թ. մարտի 29-ին հասնում է Աստրախան²³, Նդիա Մուշեղյանը և իր ուղեկիցները այստեղ ևս ստիպված են լինում մի քանի ամիս սպասել, որովհետև ճանապարհը շարունակելու արտոնություն չեն կարողանում ստանալ: Այս հապաղման պատճառը, Նդիայի կարծիքով, Մոսկվայից Պարսկաստան վերադարձող պարսից էլչի (դեսպան) Իսմայիլ բեկն էր, որը տեղի ռուսական պետական մարմիններին ասել էր՝ «էս մարդիքն մի թողուք, որ գնան, զերա (որովհետև) իմ շինած բանն կաւիրեն: Սն ինքն այս կերպիւս արդա (դիմում) գրեց և ղրկեց թագաւորին»²⁴: Իսկ Իսմայիլ բեկի «շինած բաները» 1723 թ. սեպտեմբերի 13-ի ռուս-պարսկական դաշինքն էր: Նդիան ստիպված դիմում է Մոսկվայի պարսից դեսպանի խորհրդին:

Որոշ ժամանակ Աստրախանում մնալուց և ճանապարհորդության պաշտոնական ձևակերպումները ավարտելուց հետո դեսպանությունը ճանապարհ է ընկնում դեպի Մոսկվա, այնտեղից անցնելու դեպի եվրոպական երկրներ, սակայն Կասիմով կոչված վայրում պատվիրակության երթը կասեցվում է տեղական իշխանությունների կողմից. Նդիային և իր ուղեկիցներին, որոնց թիվը նվազել էր մինչև 8 հոգու, ձերբակալում և շղթայակապ ուղարկում են Մոսկվա, իսկ այնտեղից էլ տեղափոխում են Պետերբուրգի մոտ գտնվող Շլիսելբուրգի բերդը²⁵: Շուրջ մեկ տարի բանտում մնալուց հետո, 1725 թ. մարտի 31-ին Նդիան Շլիսելբուրգից դիմում է ուղարկում կանցլեր Գավրիիլ Իվանովիչ Գուլովինին և խնդրում է իրեն ընդունել, որովհետև «ունիմք հարկաւոր և պեթքական բան ասել թագաւորին, զի յոյս ունիմք, որ մեր բանէն բազում օգուտ գլնի թագաւորին, և սուրբ հաւատոյն և մեր ազգին»²⁶: Մինչև այդ, 1725 թ. հունվարի 28-ին արգեն մահացել էր Պետրոս Առաջինը: Նդիայի «Հուշամատ-

²⁰ Դիվան, էջ 269:

²¹ Նույն տեղում, էջ 277:

²² Հուշամատյան, էջ 225ա:

²³ Դիվան, էջ 287:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 287:

²⁵ Հուշամատյան, էջ 30ա:

²⁶ Դիվան, էջ 297:

լանից» տեղեկանում ենք, որ կալանավոր եղած ժամանակ Եկատերինա Թագուհին նրան առաջարկում է մնալ Ռուսաստանում. «Խոստացաւ Թագուհին ռուստաց, Կատարինայ Ալեքսանայն,— գրում է Եղիա Մուշեղյանը,— տալ ինձ լիւր տանէն մեծ իշխանի աղջիկ մի ի կնութիւն՝ վեց հազար տամբ գոհակաւ, եթէ ծառայէլի նմայ, նայե յաւել խոստացաւ տալ ինձ մեծութիւն, իշխանութիւն, պատիւ և զօրավարութիւն»։ Եղիան, որ արդէն «վայելել էր» ցարական բանտային դժոխային կյանքը, հրաժարվում է այս գայթակղիչ առաջարկներից, պատճառաբանելով, որ ինքը կատարելիք պարտավորություններ ունի. «Ես այս ամենայն հրաժարեցայ,— գրում է Եղիան իր «Հուշամատյանում»,— վասն սիրոյն Ֆրանցիզ Թագաւորին, մտածելով այս բան. թէ այս բան ոչ ուղիղ գալ հաւատարմութեան, որովհետեւ ես խոստովանեցայ ծառայել նման»։ Հետևաբար եթե իր խոսքը չպահի, ապա դա «ոչ վայել է հաւատոյս, ազգիս և տոհմիս»²⁷։

Թերևս այս պատասխանն էլ վճռում է միամիտ «դիվանագետի» հետագա ճակատագիրը, Շլիսելբուրգից Եղիային տեղափոխում են Պետերբուրգ, ապա Կրասնոյարսկ քաղաք, իսկ պատրի Հովհաննես Մկրտչին վերադարձնում են Աստրախան, որտեղ նա ապրում է «ի տան շահապապետին (քաղաքապետին)»... ուստի, ըմպէ և ուրախանայ», գրում է իր «Հուշամատյանում» Ե. Մուշեղյանը²⁸։

Եղիա Մուշեղյանը Թավրիզից մեկնելիս հետն էր վերցրել իր առևտրական գործունեության հետ կապված բոլոր հաշվեմատյանները, փաստաթղթերը, ստացած նամակներն ու ուղարկածների պատճենները, որոնք չափազանց խնամքով ու գործիմացությամբ համարակալած պահում էր իր մոտ։ Նա վերցրել էր նաև ժողովրդական բանահյուսության հավաքած. նյութերը, կազմած տաղարանները և ուսումնառության նպատակներով զանազան լեզուներով կազմած փոքրիկ բառացանկերը և Թուրքերեն-հայերեն բառարանը, Եզովպոսի առակների ֆրանսերենից կատարած թարգմանությունը և այլ գրական աշխատանքներ։

Այս հսկայածավալ դիվանը իր հետ վերցնելու փաստը խորհել է տալիս, որ Եղիա Մուշեղյանը հավանաբար նպատակ է ունեցել Պետրոս Առաջինի հետ հանդիպելուց և հայ ժողովրդի ազատագրման իր ծրագրերի իրականացումից հետո մնալ Ռուսաստանում, կամ հակառակ դեպքում անցնել Եվրոպա և իրականացնել պատանեկան տարիների իր երազանքները (տե՛ս վերը, էջ 4)։ Սակայն դեպքերի ընթացքը միանգամայն հակառակ դասավորվելու հետևանքով Եղիայի ողջ արխիվը (այդ թվում և քննության առարկա Շահ Թահմազի ուղերձի պատճենը (իսկականը պատրի Հովհաննես Մկրտչի արխիվում է) և դեսպանության ուղևորության ժամանակ Թավրիզի հետ ունեցած ողջ նամակագրությունը, անգամ ձերբակալությունից հետո իշխան Գուլովիին գրած դիմումի պատճենը) ռուսական համապատասխան մարմինների կողմից բռնադրավում և ուղարկվում է Պետերբուրգ։ Այս նյութերը ներկայումս պահվում են Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում։ Հավանաբար ցարական պաշտոնյաներին երկար ժամանակ է պետք եղել Եղիայի ողջ արխիվը մանրամասն ստուգելու և նրան տրված մեղադրանքները հաստատող փաստաթղթեր գտնելու համար, սակայն, ըստ երևույթին, էական որևէ բան չգրտնելով, ձերբակալությունից երեք տարի հետո նրան ևս վերադարձնում են լևստրախան և պահում տնային կալանքի տակ։

Ինչպես հետագայում, 1747—1749 թթ. գրել է Եղիան. Ռուսաստանում իրեն մեղադրել են որպես պարսկական լրտեսի, իսկ զրպարտողը եղել է պատվիրակության ղեկավարներից լեհ կապուցին պատրի Հովհաննես Մկրտչի, ճանապարհորդության ժամանակ իր խոստովանահայրը, իսկ սրան դրողըն ու հրահանգողը եղել է Թավրիզի կապուցինապետ Բեռնարդոսը, որի հրահրում-

²⁷ Հուշամատյան, էջ 278բ—279ա։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 51ա—51բ։

ներով Նղիայի պատվիրակության մեկնումից հետո նրան զրպարտող բազմաթիվ նամակներ են ուղարկվել ռուսական պաշտոնական մարմիններին, թե իբրև Նղիա Մուշեղյանի ռուսներին թշնամին է և դեմ է նրանց կողմից հայերի ազատագրմանը:

Իր ողջ կյանքում վաճառականությունը և գրական աշխատանքով զբաղված «նորոնծա» դիվանագետ Նղիա Մուշեղյանը մերթ միամտաբար կարծում է, որ պատրի Հովհաննես Մկրտչի իրեն զրպարտել է լոկ փառամուլական դիտարկումով, որպեսզի այն պատիվներն ու հարգանքը, որ Նղիան պիտի ստանար ուղեորների հասցեատերերից, տրվեին իրեն՝ Հովհաննես Մկրտչին²⁹ և մերթ էլ, որ ավելի հավանական է, իր ռուսական կողմնորոշումն է համարում իր առաքելության ձախողման պատճառը³⁰:

Նղիա Մուշեղյանը, որ երիտասարդական անփորձ տարիներին միամտաբար համոզված է եղել՝ թե ողջ քրիստոնյա աշխարհը, այդ թվում և Ռուսաստանը, միասնական ծրագիր ունեն Արևելքի քրիստոնյաներին մուսուլմանական լծից ազատագրելու համար, ռուսներին համակրելու և Պետրոս Առաջինին հանդիպելու իր ծրագրերի մասին անզգուշաբար հայտնել էր իր խոստովանահայրերին, սկզբում Թավրիզում պատրի Բեռնարդոսին, իսկ ուղևորության ընթացքում՝ պատրի Հովհաննես Մկրտչին, չնայած սա արդեն Ռեշտից սկսում է իր Ռշնամանքը բացահայտել Նղիայի նկատմամբ:

Կյանքի վերջին տարիներին Նղիա Մուշեղյանը, երբ արդեն ծեր էր և հիվանդ և «Շուշանյանում» քննության է առնում իր ձախողումների պատճառները, գրում է. «Ես թագաւորի պէս կապրէյի ի յերկիրն Պարսից, հաշուէ թէ ևս էյի թագաւոր: Արդ ընդէ՞ր թողի և գնացի: Կամ էյի գնալ, որ անդ առաւել մեծութիւն գտանեմ: Ո՛չ: Քանի Աստուած դիս մեծացուցել էր յոյժ այնքան, որ ոչ ոք նախարարացն բազմէր ընդ շահին, բացի յինէն: Վասն սիրոյ և վասն արեանցն նոցայ, մանաւանդ վասն օգտին ազգին իմոյ (ընդգծումը մերն է—Ր. Զ.) թողի զայն փառքն, պատիւն և մեծութիւն, գնացի անդ, քանզի այնպէս կհաւատայի, թէ իմ թագաւորը են: Եթէ ոչ համարէյի նոցայ թագաւորը իմ՝ ոչ գնայի»³¹:

XVIII դարի սկզբներին հայերի, այդ թվում և իր ռուսական կողմնորոշման մասին Նղիա Մուշեղյանը արժեքավոր վկայություններ է տալիս «Շուշանյանում», որ գրի է առել 1747—1749 թթ., այն օրերին, երբ նա հայրենի ետրոջում կյանքի վերջին օրերն էր ապրում և կարիք չունեւ, և պարտավորված էլ չէր, իր հայացքների մասին որևէ մեկին հաշիվ տալ: Թվում է, որ դրանով նա ցանկացել է իր ժողովրդի և պատմության առաջ պարզերես ներկայանալ: «Թէպէտ վաղուց գիտէյի,—գրում է Մուշեղյանը,—թէ Պետրոս թագաւորն գալոց է փրկել զազգն մեր, բայց առաջի անգամն, որ գնացի Շամախի

²⁹ Նույն տեղում, էջ 212ա:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 73բ—76ա:

³¹ Նույն տեղում, էջ 226ա: Շա՛ Թահմազի հետ շերմ հարաբերություններ ունենալու մասին Նղիա Մուշեղյանի այս խոսքերը լոկ հետին թվով հպարտանալու հայտարարություններ չեն: Շահի հետ նա այնքան մտերիմ է եղել, որ տարբեր առիթներով ընծաներ է մատուցել նրան: Դրա մասին նա նշել է գեոևս «Շուշանյանում» գրելուց շատ տարիներ առաջ (1723 թ.) կազմած իր ունեցվածքի ցուցակում. այսպէս.

«Ճամի տեառն 1723, յուլիսի 21. Թարվէզ: Գրեցի ինչ որ տան ապրանք ունէյի: Յետ երկրաշարժէն և դող տարածէն ինչ որ յետ էր մնացել՝ ամենն մի ըստ միոյէ գրեցի...»

«Մին փոքր թու՛ թօփ իր կառօվն: Այս թօփն պարսից Շա՛ Թահմազին լընձայեցի իրան կառօվ, Թարվէզ»:

Բ (2) Ֆոանկի շախու, որ հնարիւր րանան և խփեն: Այս Բ (2) շախուն ես լընձայեցի Շա՛ Թահմազին, Թարվէզ:

Մին ևրկաթէ պուռնօթու զութի (թթախոտի տուփ) ներկած: Այս պուռնօթու զութին խ լընձայեցի Շահ Թահմազին...» (АВІР, ф. Сношения Россіи с Армѣніею, 1724, «А», оп. 100/1, д. 10, л. 9а и 16а).

և հաստատութեամբ լսեցի, թէ ամենեւին ոռոտ թագաւորն գալոց է առնուլ Երկիրն Պարսից, վասն փրկելոյ զմեզ, առժամայն ուխտ եղի յանձին իմոյ ասել ամենայն յաւուր հինկ «Հայր մեր» և հինկ «Ողջոյն Մարիամ»՝ յիշատակաւ սրբազանից հնկից վիրացն Յիսուսի Քրիստոսի, այսու դիտաւորութեամբ, թէ՛ «Տէ՛ր Աստուած, զմի ի տասանց կենացն իմոց հատ յինէն և դի՛ր ի վերայ կենացն Պետրոս թագաւորին: Տէ՛ր, տո՛ւր նմա առաւել կարողութիւն, զօրութիւն, որ ամենայն յաջողութեամբ գալ և ազատէ զմեր ազգն»³², Այս բոլորից հետո Մուշեղյանը իր «Հուշամատոյանի» ապագա ընթերցողին հարց է տալիս. «Այր ոք, որ այսքան ջերմեռանդ սէր ունենայ ընդ ումէք, գլնի՞ հաւատալ, որ հակառակ գործէ ընդդէմ սիրելոյն այն: Եթէ ես այլ ազգ լինէյի և ոչ հայ, կաբելի յէր աւատալ, թէ ես հակառակ նորայ գործէյի, այլ ես էյի ազգաւ հայ և որ վաղուց գիտէյի այդ գործն, թէ ոռոտ թագաւորն կամի ազատել զազգն իմ տառապեալ, զհա՛րդ կարէյի զայդ գործ գործել, որ չէր արժան, ևս անհնար վասն իմ: Ոչ թէ միայն ևս գիտէյի զայդ գործն, այլ և ամենայն ազգն իմ, այր և կին, ծեր և տղայ և ամենեքեան յայտնապէս խոսէյին և ոչ ի ծածուկ: Որպէ՛ս զօրէյի գործել հակառակ ոռոտաց, որ ամէն օր տեսանէյի զտառապանն, զթշուառութիւնն և զգերիւն ազգին իմոյ»³³:

Եղիա Մուշեղյանը համոզված է, որ եթէ չլիներ իր «վասն ոռոտաց բարի կամիւն և բարի խորհիւն», իրեն «ոչ մատնէր քափուշին», «նա տեսաւ, — ալեւ լացնում է Եղիան, — իմ փառքն, իմ զօրութիւն և իմ իշխանութիւն, որ ևս ինձ Աստուած և ստուգիւ զգաց, թէ իմ ձեռամբն լինելոց էր փրկութիւն ազգին իմոյ, նախանձեցաւ, աճապարեց ոչ լինիլ: Այս բան յայտնի չէ ամենայն հմուտ արանց և որպէս արեգական ճառագայթէ ամենեցուն»³⁴:

Եղիայի աստրախանյան կյանքի տարեգրութեան մասին շատ աղոտ տեղեկութիւններ կան «Հուշամատոյանում», չի պահպանվել նաև նրա հիշողութիւնների մի այլ մատյանը, որը վերնագրված է եղել «Գիրք ճանապարհաց: «Հուշամատոյանի» մեջ արված նշումներից տեղեկանում ենք, որ Աստրախանում նա երբեմն գաղտնի կերպով հանդիպել է պատրի Հովհաննէս Մկրտչին, մի քանի նամակներ ևս փոխանակել, բայց սերտ հարաբերութիւններ չեն ունեցել: Երբ 1736 թ. Եղիան իրավունք է ստանում դուրս գալ Ռուսաստանից, նրան նորից ուղեկից է դառնում պատրի Հովհաննէս Մկրտչը, իսկ Լեհաստան հասնելուց հետո լքում է նրան, մեկուսանում ինչ-որ վանքում: Այս կապակցութեամբ Եղիան գրել է. «Յամի տեառն 1736, յունիսի 24, յելինք ի Հաթթարխանու, 1737 փետրվար 22 մտինք ի Վարշաւ, արքայանիստ քաղաքն լեհայ: Ահդ մեկնեալ յինէն վերոյ ընկերն իմ քափուշին Օվանէսն»³⁵:

Եղիա Մուշեղյանին բանտից ու կալանքից ազատելու մասին ոչ մի ձեռվ չեն մտածում նրան դեսպանութեան ուղարկող պարսիկ իշխանավորները: Պարսիկների այս անտարբեր վերաբերմունքը Եղիան իր «Հուշամատոյանում» բացատրում է նրանով, որ նրանց մոտ ևս իրեն ամբաստանած են ևղել որպէս Պարսկաստանի թշնամի, թե իբր նա ուղերձները կամավոր է հանձնել ոռոտներին, շահին հայտնել են, թե «Յեահիյէ բեկն (Եղիա Մուշեղյանը — Բ. Զ.) ապստամբեցաւ և դառցաւ ի քէն և միաբանեցաւ ընդ ոռոտաց և քոյ տված նամայնքն (նամակները) մատուց ոռոտաց թագաւորին»³⁶:

Երկու տարի Լեհաստանում մնալուց հետո Եղիա Մուշեղյանը Դանիայի ու Հոլանդիայի վրայով ուղևորվում է Ֆրանսիա, այնուհետև Իտալիա՝ հույս ունենալով, որ իր եվրոպացի բարեկամները՝ Արեւելահայկական ընկերության Փարիզի կենտրոնը, կաթողիկոսական հաստատութիւնները, ինքը Հռոմի պապը կհասկանան նրա գլխավորած դեսպանութեան ձախողման պատճառները:

32 Նույն տեղում, էջ 226ա:

33 Նույն տեղում, էջ 226բ—227ա:

34 Նույն տեղում, էջ 227բ:

35 Նույն տեղում, էջ 56բ:

36 Նույն տեղում, էջ 232բ:

կռժանդակեն իրեն և կփոխատուցեն իր կրած նյութական ու բարոյական վնասները: Սակայն ամենուրեք նա բար անտարբերության է հանգիպում և, խորր հիասթափություններ ապրելով, ստիպված նորից բռնում է Պարսկաստանի ճանփան: Այդ տարիներին իշխանությունը արդեն անցել էր նադիր Շահին: Եղբան ցանկանում է հանդիպել երկրի նոր տիրոջը, պահանջել պետական գանձատանը ավանդ թողած իր հարստությունը, բայց նրան խորհուրդ ևս տալիս ադ ստբից հրաժարվել, բանգի նոր շահը թշնամանքով էր վերաբերվում Շահ Թահմազի նախկին բարեկամներին: Եղիան ստիպված ապավինում է կաթոլիկ կղերին, որոշ ժամանակ ապրում է Մեղհեզում, ապա գնում է Սպահան, արևմտից էլ Քավրիզ, իսկ կաթոլիկ կղերականները իրենց վանքերում դժկամությամբ են նրան օթևան ապրիս: Այս բոլորը ծանր է անդառառնում Եղիայի առողջության վրա և նա 1743 թ. վերադառնում է իր ծննդավայրը, որտեղ արդեն մահացել էին սալյոն ու եղբայրները: Այստեղ էլ նա ապրում է հարածական վիճակում: Հայերը մեղադրում են նրան, որ հրք նա է պատճառ դրածել ոռոսների առաջացման ձախողմանը, իսկ Արևելահայկական ընկերության Կարինի պարտատերերը պետական իշխանությունների առաջ հայց են հարուցում նրանից գանձելու իրենց պահանջները: Եղիա Մուշեղյանը Կարինից խույս է տալիս հայրենի գյուղ՝ Խոտրջուր, որտեղ ապրում է նյութական ծանր ու անապահով պայմաններում: Այստեղ էլ նա գրի է առնում իր կյանքի համառոտ տարեգրությունը, որտեղ պատմում է հիմնականում կաթոլիկ միաբանությունների հետ ունեցած հարաբերությունների, Արևելահայկական ընկերության մեջ իր պաշտոնավարության և դժպի Եվթոպա կատարած ուղևորություն ձախողման մասին, ինչպես նաև տալիս է Ռուսաստանում ձերբակալվելու պատճառները:

ЕВРОПЕЙСКОЕ ПОСОЛЬСТВО ЕГИИ МУШЕГЯНА

Б. Л. ЧУГАСЯН

Резюме

С целью установления связей с европейскими государствами шах Тахмасп II в 1723 году отправляет со специальным посольством послания Карлу VI, Людовигу XV и папе римскому. Посольство, направляющееся из Тавриза в Европу через Россию, было арестовано в городе Касымове по обвинению в шпионаже. Были конфискованы документы и личные архивы руководителей посольства, в том числе и Егии Мушегяна. Ныне все эти материалы хранятся в Архиве внешней политики России, в фонде «Сношения России с Арменией». В числе документов сохранилась копия послания Карлу VI на персидском языке, сравнение которой с другими документами, содержащимися в деле Егии Мушегяна, и его мемуарами (Библиотека Конгрегации Мхитаристов в Вене, рук. № 980) проливает новый свет на историю дипломатических отношений Персии с Россией и европейских государств в первой четверти XVIII века.